

WIESŁAW THEISS

Akademia Pedagogiki Specjalnej w Warszawie
wtheiss@aps.edu.pl

UDZIAŁ HELENY RADLIŃSKIEJ W EUROPEJSKIM RUCHU SPOŁECZNO-PEDAGOGICZNYM (1918-1939)

Abstrakt: W artykule został przedstawiony zarys międzynarodowej działalności, jaką Helena Radlińska (1879-1954), twórczyni polskiej pedagogiki społecznej, prowadzi na polu edukacyjno-społecznym w latach 1918 – 1939. Ukazane prace, ich zakres, kierunki i cele wiązały się z funkcjonowaniem największych ówczesnych europejskich central edukacyjnych, jak głównie: Międzynarodowe Kongresy Wychowania Moralnego w Londynie, Międzynarodowe Biuro Oświaty w Genewie, Międzynarodowa Liga Nowego Wychowania w Genewie, Związek Międzynarodowych Konferencji Oświaty Dorosłych w Anglii oraz Międzynarodowe Konferencje Służby Społecznej w Paryżu. Działalność ta, realizowana przez Radlińską z dużym zaangażowaniem i przez wiele lat, przynosi wiele ważnych osiągnięć społecznych i instytucjonalnych, teoretyczno-naukowych, metodologicznych i metodycznych. Na tej drodze wzbogaca się główne dzieło życia Radlińskiej – pedagogika społeczna, dyscyplina, która rozwój jednostki łączy z potrzebą inwestycji w socjalny i kulturalny wymiar ludzkiego życia. Przedstawiona działalność Radlińskiej, a także innych działaczy oświatowych sprawia, że Warszawa tamtych czasów jest jednym z ważniejszych europejskich ośrodków międzynarodowej współpracy w dziedzinie szeroko rozumianej edukacji, oświaty, wychowania i pracy społecznej.

Słowa kluczowe: Helena Radlińska; pedagogika społeczna; historia pedagogiki; edukacja.

Helena Radlinska's participation in European socio-pedagogical movement (1918-1939)

Abstract: This paper discusses Helena Radlinska's (1879-1954) international activity. Helena Radlińska was the initiator of social pedagogy in Poland but her activities abroad in 1918-1939 is not yet known. Her works, their scope, aims and directions were interconnected with the largest european centres of education: International Congress of Moral Education in London, International Office of Education in Geneva, International League of New Socialization in Geneva, Association of International Conferences of Adult Education in England and International Conferences of Social Services in Paris. Her engagement for many years in these organizations led to multiple social and institutional achievements together with scientific, methodological and methodical developments. Along this

route the main life achievement in Radlinska's life- the development of a discipline of social pedagogy, connects the development of individuals with investment in social and cultural sphere of life. Radlinska's activity makes Warsaw of her times one of the core places of international cooperation in the field of education, socialisation and social work.

Keywords: Helena Radlinska; social pedagogy; history of pedagogy; education.

1.

Możliwości międzynarodowej współpracy na polu oświatowo-pedagogicznym i społecznym, jakie pojawiają się w Polsce po 1918 r., obejmują różne tradycje, idee, cele i instytucje. Rolę szeroko promieniującego ośrodka nauki odgrywa wtedy Bruksela, z jej licznymi centrami kultury, na czele z Międzynarodowym Instytutem Bibliograficznym oraz Uniwersytetem Międzynarodowym. W 1912 r. w Uniwersytecie polska badaczka, lekarz i psycholog, Józefa Joteyko otwiera Fakultet Pedologiczny, będący pierwszą wyższą szkołą nauk o wychowaniu. To tu kształci się Maria Grzegorzewska, studentka i współpracownica Joteyko, przyszła twórczyni i wieloletnia dyrektorka Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, pionierskiej w naszym kraju placówki edukacji osób z niepełnosprawnościami. W tym samym 1912 roku znani uczeni Edouard Claparède oraz Pierre Bovet powołują w Genewie do życia centrum studiów pedagogiczno-psychologicznych, Instytut Jeana Jacquesa Rousseau. Po I wojnie światowej Genewa staje się głównym miejscem europejskich inicjatyw oświatowo-edukacyjnych. W 1925 r. tworzy się tam Międzynarodowe Biuro Oświaty (Bureau International d'Education). Duży udział w powstaniu Biura ma Maria Sokalowa, od lat mieszkająca w Genewie, znana w kraju z udziału w tajnym ruchu oświatowym czasu zaborów.

Trudno by przecenić rolę Polaków przebywających w tamtym czasie na Zachodzie Europy w rozwoju międzynarodowej współpracy naukowej, pedagogicznej i oświatowej. Niosą oni pomoc w nawiązywaniu kontaktów, służą radą, ułatwiają dostęp do znanych osób, wprowadzają do ważnych instytucji. Tego typu możliwości i kontakty rozciągają się – poza Belgią i Szwajcarią - także na Francję, Niemcy, Austrię. Ten ogromny i z wielu względów ważny wysiłek nie jest dotąd naukowo udokumentowany i w pełni oświetlony, co znacząco zuboża obraz rodzimej kultury i życia społecznego okresu dwudziestolecia międzywojennego (zob. Suchodolski 1980: 515 – 522).

W początkach XX w. wśród różnych pedagogicznych idei podejmowanych i realizowanych w kręgu Brukseli, Genewy czy Paryża na czoło wysuwa się koncepcja „nowego wychowania” (*Reformpädagogik, education nouvelle*). Kierunek ten, skupiający różne odmiany teorii i praktyki wychowawczej, jest reakcją na „szkołę tradycyjną”, preferującą nauczanie bierne i pamięciowe, hamującą krytycyzm myślenia, urabiającą lojalne postawy uczniów wobec państwa. W to miejsce „nowe wychowanie” wprowadza przede wszystkim ideę swobodnego rozwoju jednostki, przeciwstawia się wszelkiemu naciskowi i przymusowi w wychowaniu, zwraca uwagę na zainteresowania i uzdolnienia dziecka. W wymiarze ogólniejszym rozwija hasła pacyfizmu, zrywa z elitaryzmem społecznym, propaguje też zasady koedukacji. Do czołowych krajowych przedstawicieli „nowego wychowania” zalicza się m.in. Henryka Rowida oraz Janusza Korczaka (Goldszmita) (zob. Sośnicki 1967: passim; Wołoszyn 1998; Szymański 2016: 18-92).

Innym jeszcze ważnym polem międzynarodowej współpracy pedagogicznej tamtego okresu jest problematyka pracy społecznej (socjalnej), wokół której tworzą się różne dążenia, inicjatywy, instytucje. Geneza tego ruchu sięga lat 80. XIX w., kiedy to w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej oraz w Kanadzie organizowane są spotkania pracowników służby społecznej (zob. Ritzer 2004: 199-221; Naumiuk 216). W Europie ruch ten łączy się m.in. z działalnością Alice Salomon, która w 1908 r. w Berlinie zakłada Szkołę Pracy Socjalnej dla Kobiet (Soziale Frauenschule) (zob. Kołodziej-Durnaś 2010). Warto w tym miejscu warto zauważyć, iż już w 1918 r., kiedy Pomorze nadal pozostaje w granicach Rzeszy Niemieckiej, znana działaczka społeczna z Torunia Wanda Szuman, zachęca Polki do studiów we wspomnianej szkole berlińskiej, gdyż – jak pisze – „I my w Polsce będziemy potrzebowali kobiet społecznie wykształconych”. Chodzi o takie pola zawodowej pracy społecznej kobiet, jak m.in.: opieka nad ubogimi i „ogólną zdrowotnością”, ochrona kobiet pracujących, praca społeczno-wychowawcza, praca w organizacjach dobroczynnych i w biurach poradni zawodowych (Theiss 2012: 141).

Wśród polskich pedagogów, którzy twórczo i dynamicznie działają na międzynarodowym polu „nowego wychowania” i pracy społecznej czołowe miejsce zajmuje Helena Radlińska (1879 – 1954), twórczyni polskiej pedagogiki społecznej (zob. Radlińska 1961, 2014). W czasie zaborów należy do kręgu wybitnych działaczy niepodległościowych Królestwa Polskiego. W 1925 r. zakłada i przez wiele lat prowadzi pierwszą w kraju tego typu akademicką szkołę - Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej. Po 1945 r. zostaje profesorem w Uniwersytecie Łódzkim. Naukowy dorobek Radlińskiej opiera się upływowi czasu. Pozostaje trwały i żywy, do dziś inspiruje myślenie i działanie pedagogiczne (zob. m.in.: Lepalczyk, Skibińska 1974; Lepalczyk, Wasilewska 1994/95; Theiss 1997, 2015).

W okresie międzywojennym Radlińska współpracuje i zasiada we władzach takich „towarzystw odnowy wychowania”, jak m.in.: Wydział Wykonawczy Międzynarodowych Kongresów Wychowania Moralnego w Londynie, Rada Biura Wychowania w Genewie, Międzynarodowa Liga Nowego Wychowania w Genewie (Liga miała także swoje ośrodki w Londynie i w Berlinie), Komisja Międzynarodowa Pomocy Szkolnych w Brukseli oraz Komitet Organizacyjny Konferencji Służby Społecznej w Paryżu. O swojej bogatej i jakże ciekawej działalności na wszystkich tych polach, o ludziach, których spotyka i z którymi współpracuje, o instytucjach, które zwiedza i poznaje, o swoich radościach i porażkach – Radlińska pisze w *Listach o nauczaniu i pracy badawczej. List szósty: „Rocznik Pedagogiczny”. Udział w światowym ruchu odnowy wychowania* (Radlińska 1964: 400 – 429). Stawia wtedy ważną do dziś tezę: „Świat Zachodu był wówczas (po 1918 r. – WT) szeroko otwarty i zawsze pracownicy i działacze polscy czuli się jego częścią” (Radlińska 1964: 405).

2.

Stowarzyszenie Międzynarodowe Kongresy Wychowania Moralnego (International Moral Education Congress) powstało w 1908 r. w Londynie, a w 1938 połączyło się z Ligą Nowego Wychowania. Propagowało idee rozwoju i postępu moralnego, prowadzącego do pokojowej współpracy ludzi różnej narodowości, rasy czy wyznania. Rozwój moralny ludzkości miał być środkiem zapobiegania wojnie, panoszeniu się zła, nienawiści. Przyjmowano, że cel ten można osiągnąć za pomocą

wychowania dostarczającego podnieć rozładowujących wrogość i nienawiść, „uszlachetniającego instynkty”.

Radlińska uczestnicząc w trzech konferencjach tej organizacji: w Genewie (1922), Paryżu (1930) i w Krakowie (1934), wchodzi na orbitę prac i poglądów czołowych przedstawicieli ruchu wychowania moralnego w Europie. Należeli do nich m.in.: Pierre Bovet, Celestyn Bouglé, Adolf Ferrière, Fryderyk W. Forster, Fryderyk J. Gould, William James.

W Genewie Radlińska przedstawia referat na temat roli nauczania historii w kształtowaniu „nowych”, czyli pokojowych stosunków między ludźmi. Jej głos mówiący o tym, iż historia ma uczyć „poczucia solidarności wszechludzkiej”, wzajemnego rozumienia się i szacunku, brzmiał szczególnie w kontekście niedawno zakończonej I wojny światowej. W kongresie uczestniczą także inni Polacy: Henryk Elzenberg, Natalia Gąsiorowska, Oskar Halecki, Stanisław Słoiński (Orsza-Radlińska 1922).

Zapewne waga społeczna problematyki genewskiego kongresu sprawia, że temat ten jest kontynuowany podczas kolejnego kongresu, który odbywa się w 1926 r. w Rzymie. Radlińska informując o nadchodzącym kongresie – sama nie wyjeżdża do Rzymu – raz jeszcze wraca do roli nauczania historii w rozwijaniu pacyfistycznych postaw. „Powinno to nauczanie – wyjaśnia – wprowadzać wszystko, co stanowi istotny dorobek ludzkości, ukazywać wpływy przyrody, pracy i ducha, nauczyć patrzenia na zjawiska dziejowe nie tylko oczyma aktora jednej roli – lecz wszystkich ról wielkiego dramatu, rozróżniania wartości bohaterstwa i poświęcenia od wartości form, w których się pojawiło” (Radlińska 1926).

W 1926 r. w Warszawie odbywa się także – co jest tutaj sprawą nieco poboczną, ale nie do zlekceważenia – I Polski Zjazd Wychowania Moralnego, zorganizowany przez organizacje nauczycielskie. W prezydium Zjazdu zasiadają Stanisław Kalinowski (przewodniczący), Joteyko, Antoni Bolesław Dobrowolski, Samuel Dickstein, Radlińska. W opinii historyka Leona Chajna za zjazdową inicjatywą stoją kręgi europejskiego wolnomularstwa. Odnotowywany na listach wolnomularzy senator Kalinowski w wstępnym przemówieniu powie: „Powojenne prądy społeczne współczesnego świata cywilizowanego wysunęły na czoło wspólne dążenia wszystkich demokracji do zrealizowania ideału solidarności ludzi i ludów”. (Chajn 1975: 386). Minister oświaty Stanisław Grabski nie wydał zgody na przeprowadzenie tego Zjazdu, gdyż – jak uzasadniano – „rezolucje przeznaczone do uchwalenia przez Zjazd noszą charakter jednostronnie partyjny i sprzeczne są z zasadami, które są uznawane przez bardzo poważną część społeczeństwa” (Lepalczyk, Skibińska 1974: 37). Czy słowa te dotyczą wolnomularstwa, czy są wyrazem próby dania odporu „masonskim wpływom” w polskiej szkole i oświacie?

Na płaszczyźnie międzynarodowej Kongresy Wychowania Moralnego niezmiennie, począwszy do kongresu w Genewie, skupiają się na roli historii i kultury europejskiej w budowaniu pokojowej współpracy ludzi i narodów. Radlińska dostrzegając i doceniając ten potencjał, nie ulega jednak bezkrytycznemu optymizmowi. Jej stosunek wobec wyraźnie idealistycznych haseł braterstwa narodów nacechowany jest rezerwą. Nie neguje wartości płynących z międzynarodowych kontaktów młodzieży, o czym mówi podczas Zjazdu Biura Wychowania w Pradze (1927). Dowodzi jednak, że różnice przeżyć narodowych wywołują niekiedy nieporozumienia i udaremniają osiągnięcie wspólnych stanowisk. Bulwersuje – jak sama przyznaje – ekstremalnych pacyfistów

wyznaniem, iż najwyżej ceni sobie odznaczenie uzyskane w walce o niepodległość Polski. O trudnościach w porozumiewaniu się na gruncie wspólnej historii świadczy także jej zdaniem atak na polskie podręczniki, jakiego podczas Zjazdu dopuścili się przedstawiciele Ukrainy i Niemiec (Radlińska 1927a: 154-156; 1964: 413). Zjazdowy referat Radlińskiej *Międzynarodowa wymiana pomocy szkolnych* został opublikowany w „Pracy Szkolnej” (Radlińska 1927b: 156-158).

Problematyka nauczania historii jako środka wychowania moralnego jest podejmowana także podczas V Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego, który odbywa się w 1930 r. Sorbonie w Paryżu. Ponadto Kongres podejmuje zagadnienie roli dyscypliny i autonomii w wychowaniu moralnym, a także problematykę metod wychowania moralnego. Radlińska zabiera głos w dyskusji (H.R. [Radlińska] 1930a).

Jako członkini Wydziału Wykonawczego Międzynarodowych Kongresów Wychowania Moralnego, Radlińska jest współorganizatorką Kongresu, który w 1934 r. odbywa się w Krakowie. Temat tego spotkania, przez nią samą zaproponowany, brzmi: *Sily moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie*. Taki też tytuł nosi trudno dostępna dziś pokonferencyjna książka, zawierająca wiele unikalnych wypowiedzi. Z okazji Zjazdu do Krakowa przyjeżdżają najwybitniejsi przedstawiciele europejskich ruchów i instytucji oświatowo-edukacyjnych, m.in. wspomniani już F.J. Gould oraz C. Bouglé. Pierwszy z nich w przemówieniu powitalnym powiedział, odsłaniając idee i cele Kongresu o być może wolnomularskiej proveniencji: „Kongres nasz współdziała z ideałami reform gospodarczych, wolności politycznej, Ligi Narodów i jedności świata. Najwyższym celem wychowania jest tę utajoną jedność świata odsłonić. Wychowania, połączone w bratnim wysiłku z akcją gospodarczo-społeczną, buduje świątynię zjednoczonego świata przyszłości. Wszystkie odmiany duszy ludzkiej są współtwórcami tego odwiecznego dzieła wychowania: zalety najpotężniejszych narodów, serce i zaradność najcichszej gospodyni, potęga najgłębszego myśliciela, naiwne cnoty prymitywnych ludów. Tak, zaiste, temat naszego Kongresu jest niezwykle trudny, ale wspaniały” (Siły 1934: 6).

Równie słynne nazwiska znajdują się po polskiej stronie uczestników Kongresu, m.in.: profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej Sergiusz Hessen, profesor Uniwersytetu Warszawskiego Bohdan Nawroczyński, współpracownica J. Piageta Alina Szemińska, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Stefan Szuman, profesor Uniwersytetu Wileńskiego ks. Aleksander Wóycicki, oraz znany już wtedy w nauce światowej Florian Znaniński. Jeszcze dzisiaj uwagę zwraca m.in. referat Wóycickiego *Podstawy wychowania moralnego*, w którym autor wnikliwie przedstawia - wyprzedzając o wiele lat ustalenia Aleksandra Zinowiewa oraz Józefa Tischnera – dwie sylwetki współczesnego człowieka: sylwetkę człowieka-komunisty (homo sovieticus) oraz człowieka Europejczyka (homo europaeus) (Wóycicki 1934: 284-298). Z kolei Znaniński ogłaszając *Dążenia społeczne jako siły moralne* postuluje poszukiwanie – za pomocą „sił moralnych”, „sił czynnych” - „nowego porządku” społecznego, zgodnego z obowiązującymi normami (Znaniński 1934: 144-149).

Radlińska z powodu choroby nie bierze udziału w krakowskim kongresie. W nadesłanym referacie *Interwencja* porusza problematykę trwałości i zmienności ideałów. Opinie, jakie zgłasza, są konkretne i – rzecz by można – praktyczne. Podkreśla, że ideały wychowania funkcjonują w różnych kontekstach, sytuacjach

czy treściach. Niedostrzeżenie tego może niekiedy prowadzić na fałszywe drogi. O wyborze wartości oraz ideałów powinna decydować w dużym stopniu sama młodzież. Mówi na ten temat w obrazowym stwierdzeniu: „Młodość nie zna kurzu dróg, którymi wloką się komentatorowie prawd, przystosowanych do potrzeb życia dzisiejszego”. Przestrzega przed uprawianiem wąskiej działalności wychowawczej, krępującej w sposób autorytatywny naturalne dążenia młodzieży do zdobywania coraz to nowych wartości lub zamykającej powrót do ideałów w poprzednich epokach. Przed młodzieżą nie można zasłaniać żadnej z możliwych dróg prowadzących do poznania tych wartości (Radlińska 1934: 354-357).

3.

Od 1921 r. hasła powszechnej zgody i pokoju, „wychowania społeczności ludzkiej opartej na idei braterskiej miłości”, zaczyna propagować również inna międzynarodowa organizacja, Liga Nowego Wychowania (New Education Fellowship). Zdaniem przedstawicieli tego ruchu wymieniony cel może realizować tylko „szkoła twórcza”, pielęgnująca, wyzwalająca i pomnażająca „siły duchowe” dziecka. Szkoła ta w nauczaniu i wychowaniu kieruje się „miarą dziecka”, uwzględnia jego dyspozycje, zainteresowania i zgodne z wiekiem możliwości. Uznaje zasadę samodzielnego zdobywania wiedzy i umiejętności, dba o harmonijny rozwój psychiczny i fizyczny dziecka, stara się przygotować ucznia do ciągłego samokształcenia i doskonalenia się (zob. Rowid 1931).

Radlińska bierze udział w konferencji Ligi w Montreux (1924), Locarno (1927), Helsingör/Elsinör (1929) i w Nicei (1932). Podczas IV Międzynarodowego Kongresu Ligi Nowego Wychowania w Locarno wygłasza referat *L'education nouvelle en Pologne*. Wtedy też szerzej angażuje się w prace Polskiej Sekcji Międzynarodowej Ligi Nowego Wychowania, którą powołano podczas zjazdu w Locarno. Początkowo przewodniczy Sekcji, współpracując z takimi osobami, jak m.in.: Grzegorzewska, Halina Kuropatwińska, Jadwiga Michałowska, Anna Oderfeldówna, Sokalowa (H.R. [Radlińska] 1930b). Z kolei V Międzynarodowy Kongres Ligi w Helsingör/Elsinör zajmuje się tematyką uniwersytetów ludowych oraz edukacją dorosłych. Radlińska wygłasza wtedy referat o stosunku szkoły do społeczeństwa. W Kongresie uczestniczy ok. 100 nauczycieli i oświatowców z Polski, co niewątpliwie świadczy o zainteresowaniu i randze podjętej problematyki. W czasie Kongresu ukonstytuował się Zarząd Główny Ligi z siedzibą w Londynie, na czele z Beatrice Ensor, a Polskę w tym gremium do 1930 r. reprezentuje Radlińska.

Na zaproszenie Sekcji Polskiej Ligi do Polski przyjeżdżają i zwiedzają Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu wymieniani już: Claparède, Bovet, Ferrière i Piaget. Z historią i aktualnym życiem naszego kraju zapoznają się również inni działacze Ligi: jej twórczyni Beatrice Ensor oraz Paul Otlet, autor projektu „Mondaneum” (Cité Mondiale), Światowego Ośrodka Kultury i Nauki. Do osiągnięć Sekcji należy m.in. zorganizowanie w Warszawie I Słowiańskiego Kongresu Pedagogicznego (1931).

Do tematów podejmowanych przez Międzynarodowe Kongresy Wychowania Moralnego i Ligę Nowego Wychowania Radlińska stara się wprowadzać zagadnienia społeczne. Na tle głosów mówiących o harmonii społecznej, ładzie, pokoju czy „ukrytej jedności świata”, jej uwagi niekiedy mogą brzmieć jak dysonans. Są konkretne i realistyczne, krytyczne w swej wymowie. Ukazując rzeczywiste powiązania procesu wychowania z warunkami politycznymi i gospodarczymi, Radlińska zwraca uwagę na niemożność realizacji zgłaszanych projektów w

konkretnej rzeczywistości. Taki wydzźwięk miał referat *Przyczyny społeczne niepowodzenia dziecka w szkole*, który przedstawia podczas VI Kongresu Ligi w Nicei. Nie ma w nim mowy o sukcesach polskiej oświaty, przeciwnie, ukazuje ograniczone możliwości edukacyjne dzieci z wiejskich i robotniczych środowisk. Wkrótce Radlińska opublikuje całościowy raport z tych badań w pracy zbiorowej *Společne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych* (1937). Książka ta, ze względu na swoje wartości teoretyczno-metodologiczne, a także krytyczno-emancypacyjną wymowę, po dzień dzisiejszy należy do ścisłego kanonu prac z obszaru pedagogiki społecznej.

Kongres w Nicei daje Radlińskiej okazję do szerszych obserwacji i refleksji. Oto jedna z nich: Jakaż trwożę – wspomina – odczuwałam w Berlinie przed Kongresem Nicejskim, patrząc na umundurowane organizacje, nienawistne wobec siebie, niemal zbiorowiska zwyrodnialców. Uciekłam najbliższym pociągiem do Lipska, żeby zobaczyć inne Niemcy, poznać pedagogikę Waltera Hoffmana. Tam było jeszcze inaczej. Lecz co się stanie jutro” (Radlińska 1964: 424).

W Kongresie w Nicei uczestniczy także znana japońska działaczka społeczna na polu feministycznym, dziennikarka i pedagogka, Hani Mokoto (zob. Johnson 2002). Fakt ten jest nie tylko oczywistym dowodem nośności haseł Ligi Nowego Wychowania i faktycznej współpracy ludzi z różnych kręgów kulturowych i narodowościowych. Idzie o coś więcej, o przedstawienie oryginalnej i trwałej jak się okazuje wizji pedagogicznej.

W przedkongresowym wystąpieniu *The School, a Society Which Lives, Grows and Acts* (1932) Mokoto pisze o współzałożonej przez siebie w 1921 r. w Tokio prywatnej koedukacyjnej szkole Jiyu Gakuen, jednej z pierwszych nowoczesnych szkół Japonii tamtych czasów. Szkoła ta – dodając – przetrwała długie lata i po dzień dzisiejszy z powodzeniem funkcjonuje, o czym piszący te słowa mógł się w 2009 r. naocznie się przekonać i jednocześnie podziwiać piękną architekturę tej szkoły, zaprojektowanej przez samego Franka Lloyda Wrighta. Wracając do Nicei: Mokoto mówi wtedy, że Jiyu Gakuen jest „szkołą wolności”, która stawia na swobodny rozwój jednostki, indywidualność oraz budowanie przez uczniów własnej drogi życia. Odwołując się do klasycznego Konfucjanizmu i zasad wyłożonych w Biblii, Mokoto kieruje do uczestników spotkania w Nicei słowa, które do dzisiaj zastanawiają. Przenika się w nich nieukrywany dystans wobec „liberalnej edukacji” z – wręcz - wyznaniem wiary, a jedno i drugie spowija profetyczna myśl o bezradności wychowania wobec totalitaryzmów, jakie są już wtedy obecne w życiu świata. „Why does free education sometimes fail? – pyta Mokoto. Why is liberalism looked upon with contempt? Because liberalism itself would be an empty theory without any life, if it were not based upon the guidance and power of the Almighty. It is quite natural that empty liberalism would be powerless to cope with radical ideas such as Communism and Fascism” (Mokoto 1932: 16).

Z szeroko rozumianym ruchem „nowego wychowania” łączy się w tamtym czasie dynamicznie rozwijający się nurt oświaty dorosłych. W swoich programach akcentuje potrzebę dostępu jak najszerszych kręgów społecznych do dóbr kultury i edukacji. Podkreśla konieczność podniesienia poziomu alfabetyzacji, zwraca uwagę na możliwość samokształcenia. Centralne miejsce w tym ruchu pełni Związek Międzynarodowych Konferencji Oświaty Dorosłych.

Pod auspicjami Związku, przy czynnym udziale Kazimierza Kornilowicza, w 1927 r. powstaje w Polsce Grupa na Rzeczypospolitą Światowego Związku

Kształcenia Dorosłych, w której Radlińska pełni funkcję wiceprezesa. Podczas Międzynarodowej Konferencji Kształcenia Dorosłych w Cambridge (1929) referat Radlińskiej nt. roli międzynarodowych organizacji oświatowych w dziedzinie współpracy międzynarodowej odczytuje Roman Dyboski. Sama zaś Radlińska występuje w Sekcji Bibliologicznej z referatem o organizacji czytelnictwa. W obradach Kongresu uczestniczy liczna grupa Polaków, m.in. znani oświatowcy: Marian Godecki, Zygmunt Kobyliński, Antoni Konewka, Kornilowicz. Z kolei nad projektami działalności Związku Radlińska dyskutuje podczas zebrania w belgijskiej miejscowości Durbuy-sur-Ourte (1932).

Spostrzeżenia wyniesione z zagranicznych konferencji Radlińska przenosi i rozwija na krajowym gruncie. W czasie wielu konferencji oświatowych mówi o roli biblioteki w systemie instytucji wychowawczych, preferencjach odbioru treści literackich, o metodach badania czytelnictwa, jak również o kształceniu kadr oświatowych. Podejmuje także problematykę kultury i oświaty w środowisku wiejskim (m.in. Konferencja na temat domów ludowych – Warszawa 1922, XII Międzynarodowy Kongres Rolniczy w Warszawie – 1925, II Zjazd Bibliotekarzy Polskich – 1929, XII Konferencja Oświatowa w Łowiczu – 1930, IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich – 1936).

4.

Do ruchu Międzynarodowych Konferencji Służby Społecznej (International Conference of Social Work) Radlińska włącza się w 1926 r. i zostaje przedstawicielką Polski w Komitecie Wykonawczym Konferencji.

Podobnie, jak wcześniej wymienione organizacje wychowania i edukacji, również Konferencje Służby Społecznej pragną realizować idee indywidualnej i społecznej pomyślności. Środkiem prowadzącym do tego celu ma być „opieka” (social service) podnosząca poziom życia, według sformułowania Radlińskiej – „w zakresie zdrowia, odżywiania, wykształcenia, twórczości i rozrywki”.

W 1926 r. Radlińska bierze udział w odbywającym się w Paryżu zjeździe kierowników szkół pracy społecznej, podczas którego powołano do życia Komitet Organizacyjny Międzynarodowej Konferencji Służby Społecznej. Spotyka się wtedy z czołowymi w skali europejskiej twórcami ruchu szkół pracy społecznej, jak m.in.: Mary Hurblutt, Alicja Masarykowa, Maria Mulle, Alicja Salomon, René Sand oraz Alfred Niceforo. W gronie tym zapada decyzja o dalszych kierunkach pracy Konferencji. Ambitnie zaplanowano przeprowadzenie w 1928 r. trzech europejskich kongresów: Międzynarodowego Kongresu Opieki nad Dzieckiem, Międzynarodowego Kongresu Opieki Społecznej i Prywatnej, Konferencja Służby Społecznej. Co ważne, podkreślano, iż Konferencje mają mieć charakter dobrowolny, apolityczny i areligijny (H.R. [Radlińska] 1927; Radlińska 1927).

Podczas wspomnianego zjazdu w Paryżu Radlińska występuje już w roli założycielki i kierowniczką wspomnianego wcześniej Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie (1925 r.). Ideowym fundamentem tej szkoły, a także źródłem wzorów pracy naukowo-dydaktycznej są – obok własnych bogatych doświadczeń oświatowych Radlińskiej – obserwacje wyniesione z zagranicznych podróży, jakie podejmuje ona w 1924 r. do znanych ośrodków pracy społecznej i oświatowej w Niemczech, Szwajcarii, Belgii i Danii (zob. Orsza-Radlińska 1925).

W 1927 r. pod przewodnictwem Ludwika Krzywickiego powstaje Komitet Polski Konferencji Służby Społecznej. Do prezydium Komitetu wchodzi m.in.: Witold

Chodźko, Stefan Dziewulski, Konstanty Krzeczkowski, Radlińska (jako sekretarz), Gustaw Simon. Zadaniem Komitetu jest informowanie o stanie pracy społecznej w Polsce podczas międzynarodowych wystąpień. Ma on również pełnić rolę inicjującą, organizować prace naukowe – badania, seminaria, publikacje (Radlińska 1927c). Wtedy zostają opublikowane pierwsze w kraju wydawnictwa z zakresu pracy społecznej: *Służba społeczna w Polsce* (1928), wydane pod redakcją Krzywickiego, a także dwa teksty autorstwa Radlińskiej - *Istota i zakres służby społecznej* (referat wygłoszony podczas Zjazdu Polskich Pracowników Społecznych, 1928) oraz broszura *Szkoły pracy społecznej w Polsce* (1928) (zob.: Radlińska 1928a, 1928b).

Po dwóch latach przygotowań, w 1928 r. I Międzynarodowa Konferencja Służby Społecznej w Paryżu staje się faktem. Uczestniczy w niej ok. stuosobowa grupa Polaków – działacze społecznych, kierowników instytucji społecznych i oświatowych, urzędników państwowych oraz studentów. Krzywicki jest zaproszony do prezydium konferencji. Wygłasza referat *Le service social en Pologne*, Radlińska zaś na sesji plenarnej mówi na temat *Les écoles de service social et l'enseignement donné aux adultes*, a podczas posiedzenia jednej z konferencyjnych sekcji prezentuje komunikat *L'enseignement du service social en Pologne*. Uczestniczka tych wydarzeń, Halina Kraheńska, informuje, iż referat Radlińskiej zostaje wyróżniony przez przewodniczącą konferencji Masarykową jako jeden z najbardziej cennych (Kraheńska 1928).

W konferencji tej uczestniczy grupa studentów Radlińskiej ze Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. W drodze do Paryża zwiedzają oni instytucje społeczno-oświatowe w Czechosłowacji, Austrii i Szwajcarii, a w drodze powrotnej – Belgii. Taka studialna podróż także dzisiaj jest godnym do naśladowania wzorem pracy akademickiej. Młodzi Polacy przemierzają z Radlińską Europę, bo cenią sobie możliwość międzynarodowej współpracy i szansę, jaką daje uczenie się od innych, dialog, wymiana doświadczeń.

Ustalenia paryskiej konferencji potwierdzają prawa wszystkich ludzi do korzystania z dorobku kultury. Za bardzo ważne uznano konieczność rezygnacji z filantropii oraz potrzebę opracowania metod wychowania społecznego. Ta ostatnia kwestia bezpośrednio łączy się z podkreślaną przez Radlińską potrzebą kształcenia profesjonalnych pracowników społecznych (H.R. [Radlińska] 1929).

Wymienione wyżej problemy stają w centrum uwagi także podczas II Międzynarodowej Konferencji Służby Społecznej we Frankfurcie nad Menem (1932). Przedmiotem Konferencji jest problematyka opieki nad rodziną. Nie ograniczono się wtedy do stwierdzenia, że rodzina odgrywa zasadniczą rolę w procesie opieki i wychowania. Uczestnicy starali się określić zespół środków zapewniających rodzinie optymalne warunki rozwojowe, chroniących ją przed brakami materialnymi, dysfunkcją wychowawczą czy rozbiciem. W tym też kierunku idą rozważania Radlińskiej, zaprezentowane w referacie *Education populaire au service de la culture familiale*. Postulowana przez autorkę pomoc materialna i kulturalna miałyby zapewnić rodzinie minimum warunków bytowych oraz podnosić poziom wiedzy i świadomości rodzicielskiej na polu opieki nad dzieckiem. Zadania te są obowiązkiem „instytucji dobra publicznego”. (Radlińska 1932a). W pokonferencyjnych refleksjach Radlińska wiele uwagi zwraca na zagadnienia teorii oraz terminologii związanej z pracą (służbą) społeczną. Uważa, iż odrębne pole służby społecznej to przede wszystkim: opieka nad dzieckiem, akcja

pomocy społecznej dla dorosłych oraz organizacja i ochrona pracy (Radlińska 1932b).

Bezpośrednio po wymienionej wyżej konferencji odbywa się - także we Frankfurcie nad Menem - konferencja Międzynarodowego Komitetu Szkół Pracy Społecznej. W toczących się obradach Radlińska zabiera głos na temat celów, programu i organizacji kształcenia pracowników w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej. Związek merytoryczny obydwu frankfurckich konferencji jest oczywisty: nawet najbardziej szczytne hasła wsparcia rodziny pozostaną sloganem, jeżeli nie będzie pracowników społecznych (socjalnych) przygotowanych do pracy z rodziną.

Kolejna, III Międzynarodowa Konferencja Pracy Społecznej zostaje zorganizowana 1936 r. w Londynie, a jej przedmiotem jest zagadnienie roli pracy (służby) społecznej w organizowaniu środowiska lokalnego. Obrady są prowadzone w następujących komisjach problemowych: opieka nad zdrowiem, wychowanie i wczasy, świadczenia społeczne w opiece, przystosowanie społeczne do środowiska, bezrobocie (H.M. 1936). W programie polskich przygotowań do tego sympozjum podkreślano znaczenie diagnozy środowiskowej jako wstępnego warunku jakichkolwiek działań społeczno-kulturalnych w środowisku. Radlińska z powodu choroby jest wtedy nieobecna, ale jej referat pt. *The Importance of social Educational Research for Planning Social Progress* zostaje przedstawiony podczas sesji plenarnej Konferencji. Natomiast Stanisław Rychliński w referacie *Środowiska a praca społeczna*, odwołując się do polskich realiów, rozwija wtedy tezę o potrzebie „wytwarzania społeczności”, tj. dynamizowania i ukierunkowania miejscowych sił społecznych w kierunku budowania współpracy i współdziałania. „Praca taka – dodaje i wyjaśnia – jest niezmiernie uciążliwa w kraju tkwiącym w nędzy, pozbawionym demokratycznych ośrodków współżycia, z najfatalniejszymi tradycjami samowoli i bezładu, przechodzącymi nieoczekiwanie w odruchy absolutyzmu, nie liczącego się z dążeniem jednostek do aktywnego udziału w społeczeństwie” (Rychliński 1936: 209).

* * *

Udział Heleny Radlińskiej w przedstawionych, a także w wielu innych międzynarodowych spotkaniach naukowych, do których dochodzi w okresie między wojnami, otwiera możliwość nawiązania kontaktów z ludźmi i środowiskami niemalże z całej Europy. Dla Polaków, przedstawicieli kraju, który po latach niewoli dopiero niedawno odzyskuje niepodległość, jest to szczególnie ważna okoliczność. Z jednej strony pozwala na poznanie nowych koncepcji i idei społeczno-edukacyjnych oraz sposobów ich urzeczywistniania, z drugiej – daje okazję przedstawiania własnych osiągnięć, tradycji i aktualnych rozwiązań. Tego typu kontakty inspirują i aktywizują krajowe środowiska pedagogiczne i społeczne. W związku z pracami przygotowawczymi do różnego rodzaju konferencji i zjazdów tworzą się grupy naukowców, działaczy oraz przedstawicieli władz oświatowych, które wykazują żywą aktywność poznawczą, organizacyjną, a także popularyzatorską. Co bardzo ważne, w ruchu tym uczestniczą także studenci, a wśród nich zwłaszcza słuchacze Radlińskiej.

Aktywność, o której mowa, nie ma jednostronnego charakteru. Polacy podczas zagranicznych konferencji promują swoją ojczyznę, popularyzują jej historię oraz teraźniejszość. Dają także odpór nieuzasadnionej krytyce i krzywdzącym sądom, jakie niekiedy różne, niezorientowane lub nawet wrogie osoby i środowiska

wypowiadają na temat Polski. Uwagę międzynarodowych gremiów zwracają uwagę zarówno polskie tradycje oświatowe, łączące się z walką o niepodległość kraju, jak i duża dynamika i nowatorstwo widoczne w rozwoju polskiej szkoły, oświaty pozaszkolnej oraz pracy społecznej tamtego okresu. Wielokrotnie zgłaszane przez Polaków idee i rozwiązania, a także krytyczne propozycje zmian i ulepszeń prowadzonej działalności, są aprobowane i przyjmowane do realizacji.

Tak oto powstaje – i nie ma w tych słowach przesady - kultura spotkania i współpracy międzynarodowej. W tej perspektywie ujawniają się wspólne cele i dążenia, zacierają się partykularne interesy. Na ogół dominuje otwartość i życzliwość, relacja partnerska, która wyklucza postawy paternalistyczne i nie dopuszcza do klientelizmu. Ten cokolwiek idealistyczny obraz ulega zmianie, gdy zwłaszcza pod koniec lat 30. XX w. w międzynarodowym ruchu pedagogicznym do głosu dochodzą niemieckie i włoskie tendencje faszystowskie.

Krajowe środowiska uważnie i z satysfakcją śledzą powstawanie i rozwój przedstawionej międzynarodowej współpracy na polu wychowania, oświaty i pracy społecznej. Informacje o przebiegu, treści i znaczeniu odbywanych konferencji zamieszcza piśmiennictwo pedagogiczno-społeczne, m.in. periodyki: „Oświata i Wychowanie”, „Praca i Opieka Społeczna”, „Praca Szkolna”, „Ruch Pedagogiczny”, „Szkoła Powszechna”.

Zarysowana działalność, jej rozmach, ambitne cele i adekwatne, realistyczne metody działania jeszcze dziś robią duże wrażenie i mogą inspirować. Nie do przecenienia wręcz jest rola, jaką Radlińska z dużym zaangażowaniem i przez wiele lat, pełni na tym polu. W wymiarze społecznym - inicjuje i rozwija cenne kontakty pomiędzy ludźmi i instytucjami. W wymiarze instytucjonalnym - buduje i wspiera nowe „urządzenia oświatowe i społeczne”: uczelnie wyższe, szkoły, biblioteki, kursy pomocy społecznej, szkolenia rolnicze, etc. W wymiarze naukowym – tworzy nowoczesną teorię pedagogiczną – pedagogikę społeczną, która wielostronny rozwój jednostki łączy z podnoszeniem socjalnego i kulturalnego poziomu życia. Rozwija także nowatorską metodę pracy społeczno-edukacyjnej, znanej jako badanie i działanie. Nie będzie przesady w stwierdzeniu, iż dzięki wysiłkom i osiągnięciom Radlińskiej i innych zaangażowanych i krytycznych pedagogów oraz społeczników. Warszawa tamtych czasów jest jednym z ważniejszych europejskich ośrodków międzynarodowej współpracy w dziedzinie szeroko rozumianej edukacji.

Międzynarodowy ruch oświatowo-pedagogiczny i społeczny lat 1918-1939, w którym uczestniczy Radlińska i wielu innych przedstawicieli Polski, odwołuje się generalnie biorąc – przy wszystkich swoich ograniczeniach i błędach - do fundamentalnych praw demokracji i na nich się opiera. Są wśród nich niezbywalne prawa człowieka do wolności i swobodnego rozwoju. Są też takie wartości, jak wspólne dobro, dialog społeczny, życie obywatelskie. Na straży jednych i drugich ma stać państwo prawa. Edukacja zaś jest ważnym elementem procesu „oddolnego” budowania demokracji, czynnikiem, który sprawia, że „odgórne”, ustrojowo-prawne podstawy demokracji „rozwijają się w ludziach”. Są obecne w ich myśleniu i działaniu.

BIBLIOGRAFIA

Chajm, Leon. 1975. *Wolnomularstwo w II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Czytelnik.

- H.M. 1936. „III Międzynarodowa Konferencja Pracy Społecznej w Londynie”. *Przegląd Socjologiczny* 3-4: 620-622.
- H.R. [Radlińska Helena]. 1927. „Międzynarodowa konferencja pracowników społecznych”. *Praca i Opieka Społeczna* 1: 111-113.
- H.R. [Radlińska, Helena]. 1929. „Zjazdy społeczne w Paryżu”. *Polska Oświata Pozaszkolna* 1: 62-64.
- H.R. [Radlińska, Helena]. 1930a. „Kongres Wychowania Moralnego w Paryżu”. *Ruch Pedagogiczny* 10: 460-463.
- H.R. [Radlińska Helena]. 1930b. „Sekcja Polska Międzynarodowej Ligi Nowego Wychowania”. *Oświata i Wychowanie* 4: 372-374
- Hani, Mokoto. 1932. *The School, a Society which Lives, Grows and Acts*. Address given at the conference of the New Education Fellowship held at Nice in August 1932.
- Johnson, Linda L. 2002. *Hani Mokoto (1873-1957)*. “Woman in World History. A Biographical Encyclopedia”. Pobrane 5.07.2017 (<http://www.encyclopedia.com>)
- Kołodziej-Durnaś, Agnieszka. 2010. *Alice Salomon – szkic o życiu i dziełach. Z wyborem pism*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Krahelska, Halina. 1928. „Międzynarodowy Kongres Służby Społecznej w Paryżu”. *Praca i Opieka Społeczna* 3: 293-295.
- Lepalczyk, Irena i Władysława Skibińska. 1974. „Helena Radlińska. Kalendarium życia i pracy”. *Roczniki Biblioteczne* 1-2: 3-103.
- Naumiuk, Agnieszka. 2016. „Jane Addams i jej koncepcja pracy w środowisku społecznym”. *Pedagogika Społeczna* 3 (61): 37-54.
- Orsza-Radlińska, Helena. 1922. „III Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego w Genewie”. *Szkoła Powszechna* IV: 326-342.
- Orsza-Radlińska, Helena. 1925. *Studium Pracy Kulturalnej*. Warszawa: „Nasza Księgarnia”.
- Radlińska, Helena. 1926. „IV Międzynarodowy Kongres Wychowania Moralnego”. *Praca Szkolna* 1: 2-3.
- Radlińska, Helena. 1927a. „Sprawozdanie z Międzynarodowego Zjazdu: „Szkoła w służbie pokoju”, który odbył się z inicjatywy Międzynarodowego Biura Wychowania w Pradze Czeskiej (16-20 Kwietnia 1927 r.)”. *Praca Szkolna* 5: 154-156.
- Radlińska, Helena. 1927b. „Międzynarodowa wymiana pomocy szkolnych” *Praca Szkolna* 5: 156-158.
- Radlińska, Helena. 1927c. „Przygotowania do Międzynarodowej Konferencji Służby Społecznej”. *Praca i Opieka Społeczna* 4: 77-78.
- Radlińska, Helena. 1928a. „Istota i zakres służby społecznej”. *Opieka nad Dzieckiem* 3: 201-206. Odb. Warszawa 1928.

- Radlińska, Helena. 1928b. *Szkoły pracy społecznej w Polsce*. Warszawa: Komitet Polski Międzynarodowej Konferencji Służby Społecznej.
- Radlińska, Helena. 1932a. „Rodzina i świat społeczny” (Z obrad II Międzynarodowej Konferencji Służby Społecznej w Frankfurcie n/Menem). Odczyt wygłoszony w Polskim Radio 25 X 1932 r. *Polska Oświata Pozaszkolna* 6: 445-449. Odb. Warszawa 1933.
- Radlińska, Helena. 1932b. „Badania społeczne i praktyka pracy społecznej. (Z obrad Międzynarodowego Komitetu Szkół Pracy Społecznej). *Oświata i Wychowanie* 10: 997-1004.
- Radlińska, Helena. 1934. „Interwencja”. Ss. 354-357 w *Siły moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie. Referaty wygłoszone na VI Międzynarodowym Kongresie Wychowania Moralnego w Krakowie*> Praca zbiorowa. Kraków: Komitet Organizacyjny VI Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego.
- Radlińska, Helena. 1961. *Pedagogika społeczna*. Wstęp Ryszard Wroczyński i Aleksander Kamiński. Opracowanie tekstu i komentarza Wanda Wyrobkowa-Delawska. Wrocław – Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Radlińska, Helena. 1964. *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*. Wstęp Jan Hulewicz. Wybór i opracowanie tekstów Wanda Wyrobkowa-Pawłowska. Komentarz Wanda Wyrobkowa-Pawłowska i Janina Wojciechowska. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Radlińska. Nauka i zaangażowanie. Wystawa online. www.radlinska.pl
- Ritzer, Georg. 2004. *Klasyczna teoria socjologiczna*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Rowid, Henryk. 1931. *Szkoła twórcza. Podstawy teoretyczne i drogi urzeczywistnienia nowej szkoły*. Wyd. III. Kraków: Gebethner i Wolff.
- Rychliński, Stanisław. 1936. „Środowisko a praca społeczna. Na marginesie Trzeciej Międzynarodowej konferencji Pracy Społecznej”. *Przegląd Socjologiczny* 1-2: 204-210.
- Sośnicki, Kazimierz. 1967. *Rozwój pedagogiki zachodniej na przełomie XIX i XX wieku*. Warszawa: PZWS.
- Suchodolski, Bogdan. 1980. *Dzieje kultury polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Interpress.
- Szumanówna, Wanda. 1918. „Wyższe szkoły nauk społecznych dla kobiet”. *Żebraczek Bezdomnych* 10.
- Szymański, Mirosław S. 2016. *Myślenie i działanie pedagogiczne w Drugiej Rzeczypospolitej. Esej polityczno-oświatowy*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Theiss, Wiesław. 1997. *Radlińska*. Wyd. II poprawione i rozszerzone. Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.

- Theiss, Wiesław. 2012. *Troska i nadzieja. Działalność społeczno-wychowawcza ks. Henryka Szumana na Pomorzu w latach 1908-1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Theiss, Wiesław. 2015. „Wychowanie i niepodległość. Idea polskiej szkoły w publicystyce społeczno-oświatowej Heleny Radlińskiej (1907-1918)”. *Polska Myśl Pedagogiczna* 1: 18-38.
- Wojtczak, Lucyna. 1974. „Bibliografia Heleny Radlińskiej”. *Roczniki Biblioteczne* 1-2: 105-164.
- Wołoszyn, Stefan. 1998. *Nauki o wychowaniu w Polsce. Próba zarysu encyklopedycznego*. Wyd. II. Kielce: Dom Wydawniczy Strzelec.
- Wóycicki, Aleksander. 1934. „Podstawy wychowania moralnego” Ss. 284-298 w *Siły moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie. Referaty wygłoszone na VI Międzynarodowym Kongresie Wychowania Moralnego w Krakowie*. Praca zbiorowa. Kraków: Komitet Organizacyjny VI Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego.
- Znaniński, Florian. 1934. „Dążenia społeczne jako siły moralne”. Ss. 144-149 w *Siły moralne wspólne wszystkim ludziom, ich źródła i rozwój przez wychowanie. Referaty wygłoszone na VI Międzynarodowym Kongresie Wychowania Moralnego w Krakowie*. Praca zbiorowa. Kraków: Komitet Organizacyjny VI Międzynarodowego Kongresu Wychowania Moralnego.